

Валерій Нестеренко,

кандидат історичних наук,

провідний науковий співробітник

Кам'янець-Подільського державного

історичного музею-заповідника

ЗАБОРОНА ПОДІЛЬСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» У 1914 Р.

У публікації розповідається про передумови та причини заборони російською владою діяльності на території Подільської губернії українського культурницького «Просвіта», аналізується антиукраїнська політика царизму.

Ключові слова: «Просвіта», Поділля, губернія, репресії, царизм, бібліотека, жандармерія, товариство.

Діяльність Подільської «Просвіти», починаючи з кінця 1980-х рр., привертає велику увагу з боку вітчизняних істориків та краєзнавців. За останні роки відбулось кілька тематичних історико-краєзнавчих та наукових конференцій. Опубліковано чимало статей та монографій. Докладний історіографічний огляд з цієї тематики вміщено в розвідці Т. М. Опрі, В. М. Пархоменко, Л. П. Савченко¹. У численних статтях, повідомленнях, історичних довідках Л. В. Баженова, О. М. Завальнюка, О. Б. Комарницького, Г. Г. Кучерова, В. С. Лозового, В. М. Мацька, В. А. Нестеренка, Є. І. Сохацької, А. А. Трембіцького та інших дослідників проаналізовано основні етапи діяльності товариства, висвітлено діяльність «Просвіти» у справі українського національно-культурного відродження, прослідковано життєвий і творчий шлях її провідників та активних діячів: К. Г. Солухи, В. К. Приходька, О. М. Пашенко, Ю. Й. Сіцінського та ін.

Проте, далеко не всі аспекти досліджуваної тематики добре розкрито у вітчизняній історичній та краєзнавчій літературі. Зокрема, до кінця не з'ясованим залишається питання про заборону діяльності Подільської «Просвіти» російською владою у 1914 р., хоча ця тема частково була розглянута у статтях В. С. Лозового та А. М. Трембіцького². У цій праці автор

1 Опрі Т. М. Каталог виставки: Подільській Просвіті – 105 років /Т. М. Опрі, В. М. Пархоменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 3. – С. 299-316.

2 Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. / В. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.): зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 6-27; Трембіцький А. М. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» / А. М. Трембіцький // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 149-156

ставить перед собою завдання розкрити причини та передумови заборони царизмом Подільської «Просвіти» у 1914 р. та висвітлити її наслідки для подальшого українського культурницького процесу. В процесі написання праці використовувались як вже відомі друковані джерела, так і неопубліковані архівні документи.

Товариство «Просвіта» виникло в Подільській губернії в період революційних подій 1905-1907 рр. та відносної лібералізації суспільно-культурного життя в Російській імперії, яка розпочалась після появи «Маніфесту» від 17 жовтня 1905 р. – урядового документу, підписаного імператором Миколою II. Воно об'єднало навколо себе передовсім нечисленну місцеву українську церковну та світську інтелігенцію на чолі з лікарем Костем Григоровичем Солухою. Упродовж двох років «Просвітою» було створено мережу організацій в різних населених пунктах Поділля. Улітку 1907 р. у період столипінської «реакції» діяльність товариства була заборонена. Однак, у лютому 1908 р. воно поновило роботу. Певною мірою цьому сприяла особиста позиція подільського губернатора О. Ейлера, котрий відзначався відносно ліберальними, як для російських урядовців, поглядами. Про це, зокрема, писав один із провідників «Просвіти» В. Приходько.

Подільська «Просвіта» не обмежувала свою діяльність тільки губерніальним центром, а велику роботу проводила й на селі, засновуючи там бібліотеки-читальні. Це викликало незадоволення з боку місцевих російських чиновників, які часто не дозволяли відкривати українські хати-читальні в селах губернії³.

Незважаючи на адміністративні перепони, з кожним роком товариство все більше поширювало свій вплив на сільських вчителів. У липні 1912 р. К. Солуха прагнув організувати спілку вчителів, щоб влаштувати українські сільські пересувні бібліотеки, основний фонд яких мали складати книги, подаровані правлінням «Просвіти».

Проте, після виїзду О. Ейлера за межі Поділля і призначенням нового губернатора А. Ігнат'єва суттєво змінилось ставлення місцевої влади до діяльності товариства. Новий провідник губернії ретельно виконував документ, що надійшов у 1912 р. від Київського генерал-губернатора В. Сухомлинова, в якому, зокрема, говорилося: «Назване товариство не може бути віднесено до числа організацій, розвиток і підтримка яких уявлялись відповідними і бажаними. Прошу... в міру можливостей утруднювати товариству «Просвіта» влаштовувати такі веселощі»⁴.

3 Лозовий В. Названа праця. – С. 13.

4 Там само. – С.14.

В офіційних документах начальника Подільського губернського жандармського управління Переверзева неодноразово відмічалось те, що хоч «Просвіта» є легалізованою організацією, але місцеві органи влади не повинні були давати дозволи товариству для організації читань та українознавчих заходів. Слід визнати, що деякі члени «Просвіти» справді займалися не тільки культурно-освітньою, а й політичною діяльністю. Так, є інформація про те, що в Кам'янці-Подільському був невеликий осередок Товариства Українських поступовців (ТУП), до якого увійшли Н. Григоріїв, В. Сочинський, В. Приходько⁵. Хоч ця політична організація не була особливо радикальною, займалась передовсім українськими культурно-освітніми питаннями, але діяла нелегально і викликала підозру з боку влади.

Характерним документом, який відображає ставлення російської влади до українського національного руху є жандармська записка «Об украинском мазепинском движении в Подольской губернии» (грудень 1913 р.). В ній констатувалось, що український рух на Поділлі розвинутий слабше, ніж в Київській та Полтавській губерніях. Також у записці відмічалось, що одним з носіїв цієї прихованої національної ідеї та сепаратизму служить товариство «Просвіта»⁶. Ось в таких важких умовах доводилось працювати Подільській «Просвіті» у цей час.

У 1914 р. українська громадськість Російської імперії планувала урочисто відзначити 100-у річницю від дня народження видатного українського поета та громадського діяча Т. Г. Шевченка. Подільська «Просвіта» також вирішила залучитись до цих урочистостей.

11 січня до Кам'янець-Подільської міської думи надійшло прохання від мешканців міста, підготовлене міськими просвітянами⁷. Цей документ підписало понад 200 осіб. І далеко не всі з них були прихильниками української ідеї.

У ньому, зокрема, говорилося про те, що 25 лютого [за старим стилем. – В. Н.] виповнюється 100-а річниця від дня народження геніального українського Кобзаря Т. Г. Шевченка, поезія якого отримала пошану не тільки серед українців, а й інших народів Російської імперії. У Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі вже розпочали діяти ювілейні комітети, до яких увійшли представники української інтелігенції. Далі в проханні говорилося: «Наше місто – Кам'янець – по справедливості є інтелектуальним та культурним центром Поділля, на мові населення якого писав Т. Г. Шевченко, не може бути винятком і ми маємо надію, що міська дума, поважаючи творчість Т. Г. Шевченка, котрий відвідав одного разу наше місто, належним чином відгукнеться на цей ювілей»⁸.

5 Там само.

6 Там само. – С.20.

7 Держархів Хмельницької області, ф. 249, оп. 1, спр. 1098, арк. 2.

8 Там само, арк. 3.

15 січня 1914 р. міська дума в кількості 26 гласних розглянула це прохання і спочатку дала добро на створення організаційної комісії на чолі з керівником Подільської «Просвіти» К. Солухою, якого обрали голосуванням.

Комісія активно розпочала свою роботу і вже першого лютого до міської думи надійшов детальний план майбутнього відзначення шевченківського ювілею. Зокрема, планувалось вул. Лагерну (нині Гагаріна) перейменувати на вул. Шевченка. А 25 лютого [за старим стилем. – В. Н.] в день народження поета передбачалось відслужити Службу Божу в Кафедральному Казанському соборі, потім провести урочисте засідання міської думи, а увечері в Пушкінському народному домі (зараз – міський будинок культури) – влаштувати безкоштовний літературно-музичний вечір, присвячений пам'яті поета, а на завершення – провести театральну виставу «Апофеоз Шевченка»⁹.

Проте, цим широким планам не довелося збутися. Налякана справжнім вибухом української національної свідомості царська влада заборонила проведення ювілею. 11 лютого 1914 р. до всіх керівників земств, дум, управ, поліції Подільської губернії надійшов секретний циркуляр губернатора, в якому говорилося про те, що Київський генерал-губернатор за «порадою» центральної влади вирішив припинити вшанування пам'яті «малорусского» поета Шевченка¹⁰. Місцевій владі наказувалося не допускати публічного відзначення ювілею як з боку організацій, так і приватних осіб. Наслідком цього документу стало те, що міська дума припинила діяльність шевченківського комітету.

Над українським рухом Поділля нависла справжня загроза. Жандармський начальник Переверзев стверджував, що діяльність Подільської «Просвіти» підтримується австро-угорською владою з Галичини і наказав своїм помічникам вжити відповідних заходів. У квітні 1914 р. він заявив, що «український сепаратизм» у першу чергу поширювався на Поділлі українофілами-інтелігентами з «Просвіти»¹¹. Керівник жандармерії часто доповідав своєму центральному начальству про необхідність ліквідації товариства не пізніше першої половини травня.

Зберігся детальний секретний рапорт керівника губерніального жандармського правління до подільського губернатора від 21 травня 1914 р. Він заслуговує на те, щоб його розглянути детальніше, адже його зміст добре відображає ставлення царизму до українського питання, а з іншого боку – містить доволі цінну фактичну інформацію. Отже, у цьому документі мова спочатку йде про те, що діяльність «Просвіти» «має явно виражену антиурядову спрямованість, що виражалась у намаганні його

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, арк. 8

¹¹ Лозовий В. Названа праця. – С. 23.

керівників поширити в Подільській губернії шляхом публікацій, агітації та поширення в професійних, кооперативних та культурно-освітніх організацій ідеї українського сепаратизму, збудження ворожнечі «малоросійського» населення до великоросів (москалів) і має на меті кінцеву ціль – відокремлення від Росії Південно-Західного краю та виникнення незалежної (самостійної) України на засадах соціал-демократичної республіки з Народною Радою на чолі»¹².

За даними царської агентури ідейними провідниками Подільської «Просвіти», яка в той час налічувала понад 150 осіб, були лікар К. Солуха, службовець губернiальної земської управи Т. Павловський, гірничий інженер П. Гловацький та його дружина, лісний технiк С. Рудченко, вчитель двокласного училища Н. Григоріїв та його дружина і кандидат права, працівник земської управи В. Приходько¹³. Товариство утримувало п'ять бібліотек. Одна з них у Кам'янці-Подільському, інші в селах Дунаєвецького та Брацлавського повітів. В попередні роки до товариства часто звертались також жителі інших сіл з проханням відкрити бібліотеки-читальні, але Рада «Просвіти» навіть не питала дозволу в адміністрації, знаючи наперед про ті великі перешкоди, що будуть їй чинитися¹⁴.

У Кам'янці-Подільському «Просвіта» проводила зібрання в бібліотеці-читальні на Олександрівський (зараз Соборний) вулиці. У бібліотеці налічувалось 1460 найменувань книг. Її охоче відвідували учні усіх середніх навчальних закладів міста, а також учні міського двокласного початкового училища. За даними царських агентів, були в читальні і заборонені владою книги, зокрема М. Драгоманова «Шевченко, українофільство та соціалізм», М. Грушевського «Визволення Росії та українське питання», «Національне питання і автономія», праці М. Костомарова, К. Каутського, Ф. Енгельса та інші. Більшість цих видань користувались попитом відвідувачів бібліотеки. Крім того, у читальні чимало було науково-популярних, агітаційних видань українською мовою «Народні вчителі і українські школи», «Якої нам треба школи», які безкоштовно роздавались селянам¹⁵. У фондах бібліотеки була також велика кількість українських часописів, що видавались за кордоном, наприклад «Літературно-Науковий вісник» за 1904-1907 рр., 1910-1912 рр.

За вказівкою керівництва жандармерії Подільської губернії в ніч з 16-го на 17-е травня 1914 р. у провідників та активних членів губернiальної «Просвіти» було улаштовано обшуки. У К. Солухи були вилучені друковані видання на українській мові (в т. ч. і «Кобзар» Т. Шевченка) і велика

12 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 3

13 Там само, арк.4.

14 Лозовий В. Названа праця. – С. 23.

15 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк.4.

кількість листів від С. Ерастова – одного з керівників українського національного руху на Кубані, організатора Кубанської «Просвіти», А. Кащенка – відомого українського письменника, автора багатьох художніх праць з історії козаччини та від галицьких просвітян. Особливу увагу жандарми звернули на знайдені у Костя Григоровича листи В. Чехівського та С. Ерастова, в яких автори висунули ідею відкриття в місті над Смотричем всеукраїнського банку. Пізніше Н. Григоріїв згадував, що коли знайшли в К. Солухи проект Статуту українського банку, то жандарми роздули цілу історію, ніби організовувався банк для підтримки сепаратистського руху, хоча насправді йшлося про банк легальний¹⁶.

У С. Рудченка жандарми знайшли «Нарис історії українського народу», «Історію України» М. Грушевського та книги про українську автономію. У Н. Григорієва було вилучено 103 книг, переважно українських авторів, кілька його власних рукописних наукових праць, сім фотографій із зображенням Т. Шевченка, у В. Приходька – українські часописи, які були надруковані в Австро-Угорщині¹⁷. Заборонену літературу було виявлено і в інших активістів «Просвіти».

Як вказано в рапорті «в бібліотеці-читальні особливо вшановано ім'я малоросійського письменника, натхненника українського сепаратизму Т. Шевченка... є його бюст, портрет, вінок, який подарували поляки, а також велика кількість листівок»¹⁸. На всі ці речі було поставлено печатки, а сама будівля бібліотеки перейшла під пильну охорону поліції. Внаслідок обшуків нікого з провідників «Просвіти» не заарештували, але ряд книг, предметів у них було вилучено.

Після цієї жандармської акції діяльність товариства на Поділлі фактично припинилась. На 22 травня його правління мало намір скликати загальні збори для обговорення питання про подальше існування «Просвіти», але воно так і не відбулось. Збори згодом перенесли на 14 червня¹⁹. Проте кам'янецький поліцмейстер заборонив їхні проведення. Врешті решт 25 вересня 1914 р. Рада «Просвіти», зважаючи на всі складні обставини воєнного часу, ухвалила припинити свою діяльність, а бібліотеку-читальню закрити до слушного часу.

Слідство над провідниками Подільської «Просвіти» тривало понад рік. Під час допитів всі вони стверджували, що товариство діяло легально, пе-

16 Лозовий В. Названа праця. – С. 25.

17 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 6.

18 Там само, арк. 66.

19 Трембіцький А. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» / А. Трембіцький // Просвіта в духовно-культурному піднесенні України: матер. всеукр. наук.-практ. конф. Присвяч. 100-річчю створення «Просвіти» на Поділлі. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 153.

реслідувало лише культурно-освітні цілі, політикою не займалось. Підозру жандармів особливо викликало листування К. Солухи з львівською «Просвітою», яка запросила кам'янчан взяти участь 12 лютого 1909 р. у першому Всеукраїнському просвітньо-економічному конгресі з «Крайовим Союзом», який запрошував подільських просвітян у 1910 р. до Львова на Перший всеукраїнський кооперативний конгрес. У ньому взяв участь В. Приходько. Проте, під час допитів К. Солуха заявив, що не підтримував ніяких стосунків з галицькими «Просвітами», на звинувачення в сепаратизмі відповів, що ніхто з членів товариства не підтримував «українського сепаратизму», що було наклепом з боку місцевих російських націоналістів²⁰.

Важливим пунктом звинувачення К. Солухи було те, що у 1907-1908 рр. він та єпископ Нікон обговорювали питання запровадження української мови в духовних школах краю. Цією діяльністю зацікавився прокурор одеської судової палати, якому була надіслана копія листа єпископа Никона до К. Солухи²¹. Ці листи єпископа Никона були направлені до обер-прокурора синоду, який звинуватив його в підтримці «Просвіти».

В. Приходько визнав, що перебував у товаристві «Просвіта» до серпня 1911 р, після чого був на військовій службі і свого членства в товаристві не поновлював. Інші просвітяни також заперечували свою прихильність до сепаратизму, як і свою участь в антиурядовій політичній діяльності.

Нарешті 29 липня 1915 року Переверзєв направляє постанову до губернатора Подільської губернії А. Ігнат'єву. У ній, зокрема, говориться: «Оглядом матеріалів... встановлено, що Подільська «Просвіта», будучи при своєму виникненні культурно-просвітницьким товариством, у подальшому ухилилось від легальних цілей, стало на шлях явно антиурядової агітації і політичної незалежності України, причому в бажанні досягти цієї мети діячі «Просвіти» не обмежились лише технічною підготовкою, а поширювали ворожу до російського уряду літературу в дусі «українського сепаратизму»²². Далі мова йшла про те, що окремі члени товариства поширювали агітаційну літературу, що надавала Львівська «Просвіта» (зокрема, твори М. Грушевського), а також планували створити всеукраїнський банк, який би мав велике національне значення для українського народу.

Виходячи з цих звинувачень, Переверзєв пропонував: по-перше, заборонити діяльність товариства «Просвіта» в Кам'янці-Подільському, по-друге, по відношенню до її провідників, «вважати за можливе, враховуючи наявність помітного серед «місцевого малоросійського населення губернії патріотичного підйому», обмежитися встановленням негласного нагляду з боку поліції над К. Солухою, В. Чехівського, С. Ерастовим

20 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 376.

21 Трембіцький А. Назв. праця. – С. 153.

22 Держархів Хмельницької області, ф. 281, оп. 1, спр. 8887, арк. 40.

терміном на два роки, над іншими активістами – на один рік²³. Слова про «патріотичний підйом» свідчать про те, що переважна більшість українського селянства Подільської губернії підтримувала російську армію під час Першої світової війни і не дотримувалась «австрофільських» настроїв.

У наступні місяці «Просвіта» на теренах Подільської губернії ніяким чином не виявила своєї діяльності. Про це мова йшла в черговому секретному повідомленні начальника Подільського жандармського управління до окружному суду губернії від 12 березня 1916 р. У ньому говорилось: «Згідно отриманих агентурних свідчень в межах Подільської губернії не спостерігається діяльності яких-небудь організацій українського революційного характеру, а також не помітно виявів активної діяльності з боку окремих відомих осіб, в минулому прихильників мазепинського руху»²⁴.

Далі в документі наголошувалось на тому, що після ліквідації жандармським управлінням діяльності «Просвіти» 17 травня 1914 р. її колишні члени, згідно даних царської агентури, зовсім припинили яку-небудь активну діяльність через воєнний час. На думку керівника жандармерії, це відбулось з двох причин: через побоювання репресій з боку місцевої російської влади, а також через невпевненість у перемозі Австро-Угорщини над Російською імперією. Це твердження свідчить про те, що царські чиновники та службовці і надалі вважали український національний рух лише австрійською вигадкою, що мала на меті підриз Російської імперії.

Агентурні свідчення царської охоранки не довели причетності колишніх провідників Подільської «Просвіти» до «мазепинства». Не помічено було і ніяких контактів між ними та членами «Спілки визволення України» (СВУ) – політичною організацією, яку створили у серпні 1914 р. на території Австро-Угорщини емігранти з Російської імперії (Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський та ін.)²⁵. Учасники СВУ вважали себе репрезентантами інтересів українців, що перебували під російським пануванням. Своєю метою СВУ проголосив боротьбу за самостійність України, використовуючи для цього війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії.

Незважаючи на це, секретний нагляд над просвітянами Подільської губернії знятий не був і продовжувався аж до падіння царизму.

У 1917 р. після повалення самодержавства Подільська «Просвіта» відновлює свою діяльність і стає в авангарді українського національного руху, але це вже тема для іншого дослідження.

23 Там само, арк. 42.

24 Там само.

25 Там само.